

بررسی تأثیر ویژگی‌های صرفی اسم فارسی و عربی در ادبیت شعر با تکیه بر مملعات حافظ

محمد رضا عزیزی*

چکیده

در مقاله حاضر، مشخصه‌های صرف اسم عربی مانع برداشت‌های گوناگون از متون ادبی دانسته شده است. ساختمان اسم عربی از ویژگی‌هایی ذاتی چون تذکیر و تأنیث، جامد و مشتق، وزن، تشبیه، انواع جمع، ضمائر دقیق، موصول، اسم‌های اشاره و... برخوردار است که تعیین و تداعی دقیق معانی در ذهن مخاطب را به همراه دارد. هرچند دقت صرف عربی در نثر علمی و فلسفی امتیاز به‌شمار می‌رود و دانشمندان می‌توانند مقصود خود را به کمک آن به روشنی بیان کنند، در متون ادبی، نقص به‌نظر می‌رسد و از چندپهلویی و لطف هنری اثر می‌کاهد. مسکوت‌بودن برخی از این ویژگی‌ها در صرف اسم‌های فارسی، به ابهام و ادبیت شعر کمک می‌کند. در دیوان حافظ هفت غزل ملمع وجود دارد که امکان چنین مقایسه‌ای را فراهم می‌آورد. وجود مصراع‌هایی به زبان فارسی و عربی در یک غزل حافظ به خوبی تفاوت امکانات صرفی در زبان فارسی و عربی را نشان می‌دهد. فقدان چنین مشخصه‌هایی با وجود آن به‌صورت کلی در واژه فارسی طیف بیشتری از مخاطبان را با خود همراه می‌سازد و دامنه برداشت‌های گوناگون را وسعت می‌دهد.

کلیدواژه‌ها: علم صرف، واژه، ابهام ادبی، حافظ شیرازی.

* استادیار زبان و ادبیات عربی دانشگاه بیرجند mohammadrazizi@birjand.ac.ir

تاریخ دریافت: ۹۸/۱۲/۱۰ تاریخ پذیرش: ۹۹/۵/۶

دوفصلنامه زبان و ادبیات فارسی، سال ۲۸، شماره ۸۹، پاییز و زمستان ۱۳۹۹

مقدمه

راست است که زبان عربی مَحْمَلِ دَقِیقِی برای انتقال دانش و اندیشه است، اما دقت این زبان گاه در عام کردن احساس و تجربه مشکل ایجاد می‌کند. کلمه در زبان عربی ویژگی‌های صرفی از نظر شمار، جنس، اشتقاق، معرفه و نکره و... دارد که معنا و مفهوم موردنظر را روشن تر و مشخص تر بیان می‌کند. وقتی کلمه از زبانی مانند فارسی به عربی ترجمه می‌شود، ناگزیر باید به آن قواعد صرفی تن دهد. مثلاً، اسمی که از لحاظ تذکیر و تأنیث در فارسی خنثی است، به محض ورود به عربی باید مذکر یا مؤنث ترجمه شود. پذیرش این قواعد موجب می‌شود واژه مبهم فارسی در عربی ابعاد و مشخصه‌های جدیدتری بگیرد که در اصل فارسی اهمیتی نداشته است. ابعاد جدید واژه به دقت و ایجاز بیشتر در متن علمی یا فلسفی می‌انجامد، اما معلوم نیست این ویژگی در متن ادبی همواره به ادبیت متن کمک کند.

پی‌بردن به این نکته که در اصل برای شاعر به‌منزلهٔ یک فرد چه اتفاقی افتاده است، شاید در متون ادبی از اهمیت کمتری برخوردار باشد، اما اینکه مطلب از لحاظ فرم به‌گونه‌ای عام بیان شود تا مخاطب بتواند با آن ارتباط برقرار کند، البته مهم است. قدرت خیال‌انگیزی متن و درگیر کردن عواطف مخاطب ارزش به‌شمار می‌رود. «ادبیات، گوهر ذاتی خویش را در پنهان‌سازی معنا و به تأخیر انداختن ادراک آن می‌جوید... ابهام و وجوه معنایی متعدد، برای متن ادبی فضیلت است، اما در یک قطعهٔ زبانی که نقش رسانگی دارد، نقص محسوب می‌شود» (فتوحی، ۱۳۸۷: ۲۰). احساسِ شخصی را به‌شکلی کلی و عمومی گفتن هنر است و ادیب باید ظرفی بسازد که هر مخاطبی بتواند احساسات خود را در آن بریزد و آن را از خود بداند. خلف الأحرر در سدهٔ دوم هجری گفته: «الْبَلَاغَةُ لِمَحَّةٍ دَالَّةٌ» (عتیق، ۴۳۰ ق: ۸).

شعر حافظ از این حیث در ادبیات فارسی درخشان و کم‌نظیر است. «غزل حافظ یک حجم کثیرالاضلاع در ذهن خواننده می‌سازد» (خرمشاهی، ۱۳۶۱: ۱۶۸). شعر منشوروار او موجب می‌شود طیف گسترده‌ای از فارسی‌زبانان، از احسان طبری تا مرتضی مطهری، دیوانش را از آن خود بدانند و در شعرش قرینه‌های مورد نظرشان را پیدا کنند. شعر ابونواس در ادب عربی گاه چنین خصوصیتی می‌یابد. ابهام شعر ابونواس یعنی وقتی می‌گوید:

أَجَارَةُ بَيْتِنَا أَبُوکِ غَيُورٌ و مِيسُورٌ مَا يُرْجَى لِدَيْکِ عَسِيرٌ
(افرام البستانی، ۱۴۲۱ ق: ۴۹)

«ای همسایهٔ دو خانهٔ ما! پدرت غیرت دارد و ساده‌ترین چیزی که از تو انتظار می‌رود، دشوار است.»

عبارت «أجارة بیتنا» در بیت مذکور مبهم است. مقصود دختر شاعر، همسر یا دوست اوست که هم از حیث مکانی و هم از حیث خونی همسایه شده است (الشعکه، ۱۹۸۰م: ۲۹۹). بدیهی است خطاب ابونواس به دختر یا همسرش، در آستانه سفر، برداشتی اقتصادی به دنبال خواهد داشت و ابونواس غیور به سفر می‌رود تا نیازهای اولیه خانواده خود را تأمین کند. خطاب به دوست یا حتی از منظری دیگر به همسرش می‌تواند برداشتی عاشقانه در مقدمه قصیده به شیوه پیشینیان نیز تلقی شود.

بحث و بررسی

مراد ما از ابهام در این مقاله، آن بخش از ابهاماتی است که در متن ادبی ارزش هنری پدید می‌آورد و عدم اشاره دقیق زبان موجب همذات‌پنداری مخاطب در متن ادبی می‌شود. کلی‌گویی در زبان و خطاب، طیف گسترده مخاطبان و تعامل با متن را در پی می‌آورد. واژه‌های فارسی و عربی را می‌توان از دیدگاه‌های گوناگون بررسی کرد که از آن جمله زبانی و صرفی است.

تبیین این گزاره که صرف زبان عربی، در قدم نخست، چالشی برای درک و لذت ادبی در مقایسه با زبان فارسی به‌شمار می‌رود و مشخصه‌های صرفی کلمه در زبان عربی در قیاس با واژه فارسی دامنه برداشت‌های شعر عربی را محدود می‌کند، مسئولیت پژوهش حاضر است. به این منظور، می‌توان برخی از ویژگی‌های ذاتی کلمه عربی مثل تذکیر و تأنیث، عدد، تمایز جنسی، وزن، جامد و مشتق، اسم‌های اشاره، موصولات، معرب و مبنی و... را در سروده‌های فارسی و عربی بررسی کرد. مفروض این پژوهش آن است که واژه در فارسی مبهم‌تر و رازآلودتر است و دقت‌های صرفی کلمه در عربی از ابهام ادبی و لطف متن می‌کاهد.

ناگفته پیداست که سطوح مختلف زبان در پژوهش‌های جدید کاملاً به هم پیوسته است. صرف زبان با بقیه لایه‌های آن ارتباطی تنگاتنگ دارد؛ به این جهت، پژوهش پیش‌رو، صرف زبان عربی را قبل از ورود به نحو و معنا بررسی خواهد کرد. روش تحقیق، توصیفی-تحلیلی و رویکرد آن علم صرف است. در این زمینه، پژوهشی یافت نشد، اما نظریه پرداز حوزه ترجمه، مونا بیکر، در فصل دوم کتاب به عبارت دیگر به بعضی از این محدودیت‌ها در زبان‌های گوناگون اشاره کرده است. کتاب مزبور به‌طور کلی به این امر می‌پردازد و مقاله حاضر برای نشان دادن این امر به مصداق سروده‌های فارسی و عربی شاعران نظر خواهد داشت. این نکته در صورت اثبات می‌تواند به کار مترجمان ادبی‌ای بیاید که از فارسی به عربی ترجمه می‌کنند.

حافظ به جز یک قصیده عربی، که در انتساب آن به او تردید است، دست کم هفت غزل ملمّع دارد. وجود اشعار عربی در کنار نمونه فارسی آن در یک غزل می تواند به خوبی نشان دهد چطور قریحه شاعری بسان حافظ در شعر فارسی و عربی از این لحاظ عمل می کند. دیوان حافظ به تصحیح علامه قزوینی و قاسم غنی مرجع این پژوهش خواهد بود.

تفاوت زبان ادبی با زبان علمی

در نظر رولان بارت، در نثر علمی، زبان، ابزاری برای انتقال پیام است. آنچه او شیوه نگارش سفید یا بی طرف خواننده و جایی آن را در حکم «درجه صفر نوشتار» دانسته، به معنای لحن گزارش گونه، غیرعاطفی و سرد است. او هدفی شناخته شده پیش روی خود دارد و به راهی مستقیم می رود و می کوشد تا هرچه می نویسد تنها یک معنا داشته باشد، معنایی که خواننده باید آن را بفهمد یا به بیان دیگر باید به خواننده تحمیل شود (احمدی، ۱۳۸۰: ۲۳۰). زبان علمی جنبه ایضاحی دارد و یک بعدی است. تشبیه ها و مجازهای آن اندک یا برای توضیح و تقریب به ذهن هستند.

ابهام و چندگانگی معنی برای سخن ادبی فضیلت است، اما وجود ابهام در زبان ارتباطی، آن گاه که نقش رسانگی را برعهده دارد، نقص بزرگی محسوب می شود. هرچه در علم و ارتباطات اجتماعی روشنی و صراحت یک ضرورت مسلم است، در ادبیات ابهام و چندلایگی سخن ضروری است. ابهام سخن علمی را بی اعتبار می سازد اما نوع هنری آن (چندمعنایی) موجب اعتلا و جاودانگی سخن ادبی می شود (فتوحی، ۱۳۹۰: ۷۳).

به عبارت دیگر، ژرفای ادبی متن و آفرینش گستره های معنایی مولود پوشیدگی و ابهام است. از این رهگذر، با سهیم ساختن خواننده در آفرینش معنا نوعی تعامل میان مخاطب و متن صورت می گیرد (فتوحی، ۱۳۸۷: ۳۰). اصولاً، طبیعت بشر متعالی، خاصه بشر شرقی، از ابهام لذت می برد (رجائی بخارائی، بی تا: ۱۴).

بدیهی است، شاعران مغلق گویی مانند خاقانی در زبان فارسی و ابوتمام در زبان عربی مراد نیستند که بخشی از شعرهای آنان با اشاره های دور، دشوار و دیرفهم است، بلکه چندلایگی زبان و نحوه گفتن در کار ما اهمیت می یابد. مخاطب نباید در میان معانی گوناگون خود را سردرگم و مبهوت احساس کند. مهم است که متن به شکلی پرداخته شود که تأویل پذیر باشد و با توجه به قرینه های گوناگون چنین اجازه ای را به مخاطب بدهد.

فرم گرایی و صورت آرایبی مخصوص ادبیات و آفرینش های ادبی است. انتقال غیرمستقیم معنا از کارکردهای ادبیات است نه زبان (بابایی، ۱۳۸۷: ۱۸۶). در ابهام ادبی «با سهیم ساختن خواننده در آفرینش معنا نوعی تعامل میان مخاطب و متن صورت می گیرد. ابهام امکاناتی

برای ژرف‌نگری و واکنش‌های خواننده فراهم می‌کند و خواننده را از محدوده متن و مرزهای آن فراتر می‌برد» (فتوحی، ۱۳۸۷: ۲۹).

به نظر می‌رسد ساخت و صورت واژه در فارسی، از این لحاظ، مبهم‌تر است و این ابهام در لایه‌های بعدی زبان نیز تأثیر می‌گذارد. برای روشن‌شدن کیفیت این ابهام به بررسی چند مقوله صرفی در برابر واژه فارسی پرداخته می‌شود.

برگردان ابهام ضمیر در فارسی به عربی

ضمیر کلمه‌ای است که به جای اسم می‌نشیند. کارکرد ضمیر جلوگیری از تکرار دوباره و بیهوده اسم است، اما همین عدم تصریح، خاصه وقتی ضمیر در متن زیاد می‌شوند، گاه موجب پوشیدگی معنا می‌شود که گفته‌اند: «کَلِمَا كَثُرَ الْإِضْمَارُ كَانِ أَوْعَفَّ» (ابن‌یعیش، بی تا/۲: ۹۷). کسانی که با متون کهن در ادبیات عربی سروکار دارند، می‌دانند که تشخیص مرجع ضمیر یکی از کلیدهای فهم متن است. دانشمندان بلاغت مانند ابوعبیده معمر بن مثنی، به دلیل همین پوشیدگی و ابهامی که در ضمیر وجود دارد، کنایه را در آغاز همان ضمیر می‌دانستند (مطلوب، ۲۰۰۶م/۳: ۱۵۴).

ضمایر شخصی منفصل در زبان فارسی شش صیغه و در عربی بیست و چهار صیغه (منفصل رفعی و منفصل نصبی) است. به دلیل کثرت ضمیر عربی، گاه می‌توان به اقتضای سیاق و خواهش مقام چندین ضمیر در عربی گذاشت، برابرنهاده‌های ضمیر «شما» در فارسی «أنت»، «أنت»، «أنتما»، «أنتم»، «أنتن»، «إیّاک»، «إیّاک»، «إیّاکم»، «إیّاکم» و «إیّاکن» در عربی هستند. وقتی حافظ می‌گوید:

ما بدان مقصد عالی نتوانیم رسید هم مگر پیش نهد لطف شما گامی چند

(حافظ، ۱۳۷۱: ۱۹۲)

چه ضمیری در مقابل «شما» باید در عربی گذاشت تا وسعت معنایی آن را داشته باشد؟! از طرفی، جفت‌شدن مصراع‌های عربی در کنار مصراع‌های فارسی در ملمعات، تمرکز ضمیر عربی را بهتر نشان می‌دهد. حافظ در مطلع غزلی گوید:

الای ساروان منزل دوست ای ریکانکم طال اشتیاقی

(حافظ، ۱۳۷۱: ۳۴۹)

شاعر در این غزل، ساروان منزل دوست را -لابد- از سر احترام با ضمیر «کم» خطاب کرده است، اما سه بیت پایین‌تر از ساقی با ضمیر «ک» رطل گران می‌خواهد:

بیا ساقی بده رطل گرانم سقاک الله من کأس دهاق

(همان، ۳۴۹)

یا در مصراع نخست غزلی، با خون دل به «دوست» نامه می‌نویسد و در مصراع دوم از ضمیر عربی در «هجرک» معلوم می‌شود معشوق مفرد مذکر است، ولی در دو بیت بعد همین غزل، وقتی از احوال «دوست» می‌پرسد از ضمیر «ها» در مصراع عربی روشن می‌شود که دوست مبهم فارسی، معشوقه (مفرد مؤنث غایب) شده:

پرسیدم از طبیبی احوال دوست گفتا فی بُعدِها عذابٌ فی قُرْبِها السَّلامه

(همان، ۳۲۷)

اگر این مصراع‌های عربی به زبان فارسی بود، ضمائر نیز همچنان مبهم می‌ماند، اما تغییر زبان در غزل سبب نایک‌دستی «دوست» می‌شود.

آیا می‌توان نتیجه گرفت که شاعر قصد فریب ما و سرگشته‌کردنمان را میان دو مخاطب انسانی و آسمانی دارد؟ به‌هیچ‌روی، مشکل نه از او و شیوه کار او، بلکه یا از ماست که در تشخیص مخاطب گوینده وامی‌مانیم، ضمن اینکه عادتاً اصراری هم داریم تا قضیه را یک‌سره و یک‌سویه کنیم یا از زبان است و دلیل آن هم روشن است: ما برای دو نوع مخاطب مذکور فقط یک زبان در اختیار داریم (حمیدیان، ۱۳۸۹: ۶۵).

در فارسی قدیم، ضمیر «او» به «آن» هم برمی‌گشته است و این مسئله به ابهام بیشتر شعر کلاسیک فارسی در معادلیابی ضمائر فارسی و عربی هرچند غیرمستقیم می‌افزاید. از دیگر عوامل ابهام‌افزا در شعر عربی و فارسی، استقلال معنایی بیت است. بیت به‌منزله جزئی از کل شعر، مستقل است و این محور عمودی ضعیف در شعر فارسی و عربی سبب استقلال ضمائر هم می‌شود؛ یعنی ضمیر در بلاغت عربی و فارسی تحت عنوان یک صنعت (التفات) می‌تواند از غایب به مخاطب و جز آن تغییر کند. «فردی که در مصراع "تو" خوانده شده، در مصراع دیگر "او" می‌شود. ناپیوستگی ابیات در شعر فارسی این امر را کاملاً پذیرفتنی می‌کند. در شعر انگلیسی که ضمائر "تو" و "او" می‌موجود در یک شعر طبیعتاً بایست به افراد متفاوتی اشاره کنند، چنین وضعیتی تقریباً محال است» (دیویس، ۱۳۹۱: ۷۳).

علاوه‌برآن، ضمیر در متون ادبی مثل شعر حافظ گاه نمادین می‌شود. «تو از ضمائر سمبولیک حافظ است که گاه فقط با یک معشوق زنده و زیبا از نوع انسان و گاه فقط با خدای عرفانی اصل وحدت وجود قابل انطباق است و گاه مستعار بدیع و گسترده‌ای است که هر دو مفهوم را دربرمی‌گیرد» (هروی، ۱۳۶۹: ۲/۸۱۷).

از جمله عواملی که به ابهام ادبیات و به‌ویژه شعر قدیم می‌افزاید، رقص یا جابه‌جایی ضمیر فارسی است؛ به‌این‌معنا که ضمیر در موقعیت مورد انتظار خود در جمله به‌کار نمی‌رود. برای

مثال، در این مصراع حافظ که: «سحرم دولت بیدار به بالین آمد» (حافظ، ۱۳۷۱: ۱۸۹)، ضمیر سر جای اصلی خود نیامده است. در زبان معیار باید گفت سحر دولت بیدار به بالینم آمد. باغبانان ز خزان بی‌خبرت می‌بینم آه از آن روز که بادت گل رعنا ببرد (همان، ۱۶۱)

«تاء در "بادت" از لحاظ معنایی به رعنا مقید است» (سودی بسنوی، ۱۳۷۰: ۷۹۸)، یا در بیت زیر در اصل «با محتسب عیبم مگویند» بوده است. با محتسبم عیب مگویند که او نیز پیوسته چو ما در طلب عیش مدام است (حافظ، ۱۳۷۱: ۱۱۹)

همچنین است که ضمیری را که قائم‌مقام جمع غیر ذوی‌الارواح است هم مفرد و هم جمع می‌آورند. «حقاً شناختن موارد این معنی از مشکل‌ترین رموز انشاء فارسی است» (معین، ۱۳۶۹: ۱۷۵).

ناگفته نگذریم، مواردی معین در زبان عربی نیز وجود دارد که معنا به دلایلی مانند تعظیم و تفخیم از ابهام به‌سوی توضیح پیش می‌رود و به ادبیت متن کمک می‌کند: «نعم رسولاً بطرس» و «رَبِّهٖ لَبِيبًا زَارِنِي» و «هُوَ الْكَرَمُ حَتَّى يُسَوِّدَ صَاحِبَهُ» (ر.ک: شرتونی، ۱۳۸۰: ۱۸۶). البته، این ضمیر، برخلاف ضمائر دیگر، خیلی به‌ندرت پیش از مرجع می‌آید و مابعد را توضیح می‌دهد.

کلیات ضمیرهای اشاره و موصول فارسی در برابر تفصیلات عربی

اسم‌های اشاره در عربی انواع گوناگونی دارند که براساس عدد (مفرد، مثنی و جمع)، جنس (مذکر و مؤنث) و مکان و غیرمکان (دور و نزدیک) دسته‌بندی می‌شوند، اما در زبان فارسی «اسم اشاره (این... آن... آن... آن...) همیشه مفرد می‌آید؛ چه اسم مابعد مفرد و چه جمع و چه اسم جمع باشد: این مرد، آن زن، آن زنان...» (معین، ۱۳۶۹: ۲۰۶). حافظ آورده:

الملك قد تباهی من جدّه و جدّه یا رب که جاودان باد این قدر و این معالی
(حافظ، ۱۳۷۱: ۳۵۰)

به‌نظر می‌رسد حافظ با اسم‌های عربی هم در مصراع پیش‌رو مانند فارسی برخورد کرده و گفته: «لیست دُموع عینی هذا لنا العلامه» (همان، ۳۲۷). اسم اشاره «هذا» بعد از دُموع از لحاظ صرفی و نحوی قابل توجیه نیست؛ زیرا «دُموع» جمع غیرعاقل و «عین» مفرد مؤنث معنوی است و برای هردو در عربی (دُموع و عین) باید صفت مفرد مؤنث آورد. در این ترکیب، دُموع به عین اضافه شده است و از آنجاکه میان مضاف و مضاف‌الیه در نحو عربی چیزی فاصله

نمی‌اندازد، صفت مضاف هم بعد از مضاف‌الیه می‌آید: «دموع عینی هده» و در فارسی چنین ترجمه می‌شود: «اشک‌های این‌گونه چشم من».

ضبط حافظ خانلری و قزوینی و کلیه نسخه‌بدل‌هایشان «هذا لنا» است. محمدی ملایری چنین نظر داده‌اند: «هذا در این مصراع نابه‌جاست و باید به‌جای آن «هدی» باشد مخفف هده، مؤنث هذا؛ زیرا مشارالیه آن، چه «دموع» باشد که صحیح‌تر هم همین است و چه «عین» باشد، هردو مؤنث هستند (هروی، ۱۳۶۹/۳: ۱۷۳۸).

موصول خاص هم مانند اسم اشاره، به‌تناسب عدد و جنس، اقسام مختلفی دارد. همه موصول‌های خاص عربی در زبان فارسی حرف ربط «که» ترجمه می‌شود؛ بنابراین، موصول مشخص اجازه برداشت‌های گوناگون را از مخاطب می‌گیرد و به ارزش علمی متن می‌افزاید و گاه از ابهام و ادبیت آن می‌کاهد؛ زیرا «راز ادبیت متن در عمق ابهامی است که دامنه معانی متن را گسترش دهد و زمینه تأویل‌های فراوان‌تری را فراهم آورد» (فتوحی، ۱۳۸۷: ۱۸).

تذکیر و تأنیث به‌مثابه ابزاری راهگشا در نثر علمی

واژه در فارسی از نظر جنس خنثی است و مذکر و مؤنث‌بودن از ساخت واژه بر نمی‌آید. این امر دست‌کم در ادبیات فارسی حسن و نقطه قوت به‌شمار می‌رود؛ چه زن و مرد متن را از آن خود می‌دانند و زمینه برداشت‌های گوناگون و درگیری مخاطب با متن فراهم می‌آید، اما تذکیر و تأنیث از ویژگی‌های ذاتی اسم در صرف عربی به‌شمار می‌رود. دانشمندان بزرگ علم لغت مثل الفراء (وفات ۲۰۷ هـ)، أصمعی (۲۱۶ هـ)، ابوعبیده‌بن‌سلام (۲۲۴ هـ)، ابن‌سکیت، ابوحاتم سجستانی، المبرّد و دیگران از همان سده‌های نخست کتاب‌های مستقلی در این باب نوشته‌اند و برای اثبات مذکر یا مؤنث‌بودن اسمی با وسواس از اشعار و امثال عرب شاهد آورده‌اند. ابن‌انباری شناختن مذکر و مؤنث را هم‌سنگ شناختن نحو و اعراب می‌داند. کسی که مؤنثی را مذکر یا مذکری را مؤنث کند، عیبی آشکار مرتکب شده است، همچون کسی که مرفوعی را منصوب یا منصوبی را مجرور کرده باشد (ابن‌انباری، ۱۴۰۱/هـ: ۱: ۵۱).

مذکر یا مؤنث‌بودن کلمه در حد واژه باقی نمی‌ماند، بلکه در روابط و ساختار جمله عربی تأثیر می‌گذارد و فعل، صفت، حال، اسم اشاره و ضمیر نیز بالتبع مذکر یا مؤنث می‌شوند. دو بیت نخست از ملمع ذیل، ابهام ضمائر و اسم‌های فارسی و وضوح ضمائر عربی را نشان می‌دهد:

سَبَبْتُ سَلَمَى بِصَدْعِهَا فُوَادِي وَ رُوحِي كُلُّ يَوْمٍ لِي يَنَادِي
نگارا بر من بیدل ببخشای و واصلینی علی رَغِمِ الْأَعَادِي
(حافظ، ۱۳۷۱: ۳۳۵)

از آنجاکه سلمی بلافاصله بعد از فعل قرار گرفته و مؤنث حقیقی است، فعل «سَبَّت» باید از نظر نحوی همراه با تای تأنیث آورده شود. همچنین، ضمیری که به سلمی برمی‌گردد هم باید مؤنث باشد. اما در بیت دوم، نگار و معشوق از نظر فارسی‌زبانان خنثی است و ما بدون قرینه نمی‌دانیم که معشوق است یا ممدوح، مذکر است یا مؤنث؟ ولی به محض اینکه متن عربی می‌شود، «وَأَصْلُهُ» در مصراع بعد نشان می‌دهد آن نگار مذکر است. در نتیجه، دیگر نمی‌توان گفت این نگار همان سلمی است. همچنین، «حَبِيبَا» و ضمیر شخصی متصل در «عشقت» در بیت سوم همین غزل مبهم است، ولی در بیت چهارم دوباره معشوق مؤنث (سلمی) تکرار می‌شود. مقصود آنکه، زبان عربی با تعیین بیشتری نسبت به معشوق سخن می‌گوید و فعل و ضمیر مانع برداشت‌های متفاوت در مصراع‌های عربی می‌شود. یک‌دستی معشوق در این غزل با توجه به حضور مصراع‌های عربی به هم می‌خورد؛ از این رو، هرگاه متن عربی می‌شود، مخاطب به معشوق مؤنث محدود می‌گردد، اما در فارسی «حَبِيب»، «نگار» و... از دایره شمول بیشتری برخوردار است:

حَبِيبَا در غم سودای عشقت تو کَلْنَا عَلَي رَبِّ الْعِبَادِي
 اَمَّنْ اُنْكَرْتَنِي عَنْ عِشْقِ سَلْمِي تَزْ اَوَّلْ اَنْ رُوِي نَهْكَو بُوَادِي
 (همان، ۳۳۵)

اضطراب و تذبذب ضمیرها در غزل ۴۲۶ نیز روشن است (ر.ک: حافظ، ۱۳۷۱: ۳۲۷). به دلیل فقدان چنین تعینی «مشکل تشخیص محتوای عرفانی از غیرعرفانی بزرگ‌ترین مسئله غزل پارسی است» (حمیدیان، ۱۳۸۹: ۶۵). این مسئله -چنان که گذشت- یکی از زیباترین امکانات ادبیات فارسی را فراهم آورده است؛ چه، زبان عربی به مخاطب اجازه نمی‌دهد تا متناسب با فضای فکری خویش، مصراع‌های عربی حافظ را عرفانی، انسانی، مدحی و جز آن تفسیر کند. وقتی که جمله‌ها و عبارات‌های عربی در میانه شعر و غزل فارسی به کار گرفته می‌شوند، تداعی دقیق صفت‌ها، فعل‌ها، ضمائر، موصولات و اسماء اشاره عربی در سیر روایت غزل مشکل ایجاد می‌کند، ولی فقدان چنین تفاسیلی در زبان فارسی چنین امکانی به مخاطب می‌دهد.

اعداد فارسی در مواجهه با ظرافت‌های عربی

الف. تثنیه

عدد در صرف عربی قوانین معینی دارد که با تفاسیل به معدود اشاره می‌کند. جمع در آن زبان از سه و در فارسی از دو شروع می‌شود. اسم مثنی در عربی مانند جمع قواعد خاص خود

را دارد و مفرد، با افزودن «ان» و «ین» ماقبل مفتوح، مثنی می‌شود و ضمائر منفصل رفعی (هما و أنتما) و ضمائر منفصل نصبی (إیاهما و إیاکما) و ضمائر متصل نصبی و جری (ههما و کما) از تکرار اسم مثنی جلوگیری می‌کند. تشبیه نه‌تنها در عربی وجود دارد، بلکه از اهمیت ویژه‌ای نیز برخوردار است. در ادبیات قدیم عرب، گاه یک نفر را طرف خطاب قرار می‌دادند و لفظ را مثنی می‌آوردند؛ چون عرب عادت داشت مثنی را بر مفرد و جمع اطلاق کند. از آن جمله، بیت شاعر دوره اموی، سُویدبن کُراع، است:

فَإِنْ تُزْجِرْ أَيْ يَا ابْنَ عَفَّانَ أَنْزَجِرُ وَ إِنْ تَدْعَانِي أَحْمِ عِرْضًا مُمْتَعًا

(الزوزنی، ۱۴۲۳هـ: ۵)

ابن‌عفان! اگر مرا باز داری، باز خواهم ایستاد و اگر مرا رها کنی، جانی رفیع را حمایت خواهم کرد. زبان‌های عربی، اینیوت و برخی زبان‌های اسلاونی از نظر صورت، بین یک، دو و بیش از دو تمایز قائل می‌شوند. این زبان‌ها دارای یک صورت تشبیه، علاوه بر صورت‌های مفرد و جمع، هستند. امروزه، در اکثر زبان‌های جدید، تشبیه بیشتر یک مقوله واژگانی است تا یک مقوله دستوری و فقط با استفاده از یک عدد می‌توان آن را نشان داد (بیکر، ۱۳۹۳: ۱۱۱).

اما نظام شمارش در عربی با نمونه فارسی آن انطباق‌پذیر نیست. «در فارسی، تشبیه وجه خاصی ندارد. تشبیه و جمع مشترک‌اند» (معین، ۱۳۶۹: ۷). فهمیدن مثنی از سیاق و فضای جمع از زمینه‌های ابهام است، در صورتی که در عربی با دقت به تعداد اشاره می‌شود. به عبارت دیگر، وقتی حافظ اسم مثنی مثل «صُدغَین» را در عربی به کار می‌برد، اطلاعات دقیق‌تری از لحاظ تعداد در مقایسه با «گیسوان و زلفها» در زبان فارسی به مخاطب می‌دهد:

سَبَّتْ سَلْمَى بِمَدَنَغَيْهَا فُوَادِي وَ رَوْحِي كُلَّ يَوْمٍ لِي يُنَادِي

(حافظ، ۱۳۷۱: ۳۴۹)

سلمی با دو زلفش دلم را اسیر کرد و جانم هر روز مرا صدا می‌زند.

ب. انواع جمع

جمع در فارسی نسبت به عربی مبهم‌تر است و نشانه‌های آن «ها» و «ان» است، ولی جمع در عربی انواع گوناگون دارد: جمع قلت، جمع کثرت، جمع مذكر سالم، جمع مؤنث سالم و منتهی‌الجموع. جمع قلت و کثرت اوزان خاص خود را دارد، به طوری که ۲۳ صیغه فقط برای جمع مکسر کثرت وجود دارد.

جمع‌های مکسر و علامت‌های جمع عربی به فارسی منتقل شده است و حضور انواع جمع‌های عربی در کنار جمع‌های فارسی باعث غنا، تنوع و سرزندگی زبان فارسی شده، اما این جمع‌ها در چارچوب زبان فارسی فقط بر جمع دلالت می‌کنند و ریزه‌کاری‌های عربی خود

را از دست می‌دهند. مثلاً، «در عربی جمع قله و کثره با شرایطی به‌جای یکدیگر به‌کار می‌روند و در فارسی بدون هیچ شرطی این دو به‌جای هم استعمال می‌شوند، مانند اوراق امتحانی، اشکال هندسی که همه جمع قله به‌معنی کثره هستند» (فرشیدورد، ۱۳۷۳: ۸۶). فارسی‌زبانان به جمع قلت و کثرت توجه ندارند، اما عربی‌زبانان از دو جمع «أصحاب» و «أحباب» در ابیات ذیل، یاران و دوستان اندک (بین سه تا ده نفر) را می‌فهمند:

می‌دمد صبح و کله بست سحاب الصَّبُوحُ الصَّبُوحُ یا أصحاب
می‌چکد زاله بر رخ لاله المُدَامُ المُدَامُ یا أحاب
(حافظ، ۱۳۷۱: ۱۰۳)

حتی برخی از جمع‌های مکسر عربی مثل حور، مصاف، طلبه و کسبه به‌جای مفرد به‌کار می‌روند. قواعد دقیق جمع عربی، عدد و معدود فارسی را به‌طور دقیق در متن عربی منعکس می‌کنند و جای هیچ‌گونه ابهامی در متن باقی نمی‌گذارند.

اسم مشتق و تأثیر نحوی آن

اسم مشتق (در مقابل اسم جامد) اسمی است که از مصدر یا فعل گرفته می‌شود. مشتقات را در عربی تا ده اسم برشمرده‌اند. اسم مشتق در جمله عربی، با خبر، صفت و حال از نظر جنسیت و عدد مطابقت می‌کند و تأثیر آن از لایه صرفی به لایه نحوی منتقل می‌شود؛ یعنی وقتی حافظ به عربی می‌گوید:

صبا عبیرفشان گشت ساقیا برخیز وَ هَاتِ شَمْسَهُ كَرْمٍ مُطَيَّبٍ زَاكِي
(حافظ، ۱۳۷۱: ۳۴۹)

مراد از «شمسه کرم» شراب است و مُطَيَّبِ اسم مفعول از باب تفعیل لفظاً مجرور و صفت کرم است، اما قیاس این بوده که صفت «شمسه» باشد. زاکی نیز اسم فاعل به‌معنای پاک و صفت بعد صفت (سودی بسنوی، ۴/۱۳۷۰: ۲۴۶۷). در این صورت، مُطَيَّبِ و زاکی مذکرند و صفت برای کرم (انگور) به‌شمار می‌روند نه شَمْسَه؛ یعنی «شراب انگورِ معطرِ پاکیزه» نه «شرابِ معطرِ پاکیزه انگور». مشتق‌بودن دو اسم، «مُطَيَّبِ» و «زَاكِي» علاوه بر تذکیر و تأنیث به فهم شعر کمک می‌کند و اجازه نمی‌دهد برداشت دیگری از شعر داشته باشیم. گاهی نبودن چنین قرائنی در لفظ، دریافت معنا را در فارسی با مشکل مواجه می‌کند؛ برای مثال، وقتی سعدی می‌گوید: «پسران وزیر ناقص‌عقل» (سعدی، ۱۳۹۵: ۱۹۰)، ما نمی‌دانیم «ناقص‌عقل» صفتِ وزیر است یا پسران. همچنین است وقتی اسمی در صرف عربی مُعَرَّبِ باشد؛ یعنی رفع،

نصب و جر می‌پذیرد، ساکن نبودن آخر اسم معرب به‌عنوان مقوله‌ای صرفی از برداشت‌های متعدد جلوگیری می‌کند. اسم از این حیث در فارسی ساکن است و گاه به مخاطب اجازه می‌دهد، در صورت وجود قرینه، معانی متفاوت برداشت شود.

وزن صرفی در زبان عربی

یکی از اصول علم صرف وزن است و میزان در آن سنجیدن کلمه براساس سه حرف «ف ع ل» است. مقیاس و معیار صرفی از وجوه متمایز زبان عربی نسبت به زبان‌های هندواروپایی است. هرکدام از اوزان و قالب‌های گوناگون صرفی از ریشه «فعل» کارکرد و مفاهیم ضمنی خاص خود را دارند: مشارکت، مبالغه، فاعلیت، مفعولیت، ابزار و جز اینها. تغییر وزن در عربی به‌مثابه تغییر معناست. برای نمونه، وزن «تفعل» دربردارنده معنای تدریجی، اندک‌اندک و تکلف فعل است: «تَحَسَّى المَاء» یعنی کم‌کم و جرعه‌جرعه آب را نوشید و وزن «فَعَلَّ» بر تکثیر و مبالغه دلالت دارد: «كَسَّرَ» یعنی تکه‌تکه کرد. «اكتَسَبَ» مبالغه در کسب است و غیره.

صورت کلمه به‌تنهایی در عربی توضیح‌دهنده بخشی از معناست، ولی ساخت واژه‌های فارسی از این حیث چنین ریزه‌کاری‌هایی را افاده نمی‌کند. مثلاً، وقتی در عربی گفته می‌شود «فَسِخَ البِيعُ» و «انفسخَ البِيعُ»، در جمله نخست، فعل متعدی و مجهول است و ما، به‌دلیلی، فاعل را حذف کرده‌ایم، اما در جمله دوم، لازم و معلوم است. به‌عبارت دیگر، در جمله اول، زیان‌دیده می‌تواند شکایت و ادعای خسارت کند، ولی در جمله دومی شکایت معنایی ندارد. واژه‌های عربی در فارسی و دیوان حافظ مانند اصل عربی دربردارنده معانی ضمنی نیستند، اما وقتی همین وام‌واژه‌های عربی در فارسی دوباره به زبان عربی ترجمه می‌شوند و به فضای اصلی خود بازمی‌گردند، اوزان مختلف کارکرد اولیه خود را می‌یابند. برای مثال، واژه‌هایی مانند خَمَر، خَمَار، مُخَمَّر و خُمَار در شعر حافظ به معانی متفاوتی از ریشه «خمر» اشاره دارند ولی فارسی‌زبانان معمولاً با توجه به ریزه‌کاری‌های صرفی به آن معنا پی نمی‌برند. وزن فَعَال (فارغ از معنای اصلی) مثل سَعَال و صداع در عربی بر دردهای موقت و گذرا دلالت می‌کند و حافظ می‌گوید:

چو مهمان خراباتی به عزت باش با رندان
که دردسر کشی جانا گرت مستی خمار آرد
(حافظ، ۱۳۷۱: ۱۵۳)

در این دانش بر این باورند: «زیادی ساختمان و بنای کلمه بر زیادی معنا دلالت می‌کند» (الثمینی، ۱۴۱۹ هـ: ۸۱). همچنین، در ملامعات حافظ، فعل ماضی «صَبَرَ» با فعل ماضی «اصطَبَرَ» هردو از یک ریشه هستند اما فعل دوم شکیبایی بیشتری را می‌طلبد:

عجیب واقعه‌ای و غریب حادثه‌ای
أنا اصطبرت قتیلا و قاتلی شاکي
(حافظ، ۱۳۷۱: ۳۴۹)

از پیامدهای زبان اشتقاقی عربی در برگردان از فارسی به عربی، موجز شدن متن در زبان مقصد است. شاید به همین سبب باشد که به گواهی یعقوب بکر وقتی از زبان‌های فرنگی به عربی ترجمه می‌کنیم، حجم ترجمه کمتر از اصل می‌شود (۱۹۶۶م: ۲۳). زبان فارسی نیز در ترجمه از این قاعده مستثنی نیست. «زبان عربی نسبت به تمام زبان‌ها موجزتر است و لفظ و عبارت کمتری دارد. همچنین، به دلیل ویژگی‌های درونی‌اش می‌توان از آن هماهنگ با نیاز واژه‌سازی و جمله‌سازی کرد» (موسی‌باشا، ۱۳۶۹: ۴۳).

هسته معنایی در صرف عربی بر ریشه سه حرف (جذر ثلاثی) بنا شده و ده‌ها واژه از یک ریشه ساخته می‌شود. این پویایی دستگاه اشتقاقی باعث شده است که دامنه واژگانی این زبان قدرتمند و فربه شود. گستردگی کلمه‌ها و واژه‌ها به عرب‌زبان امکان می‌دهد منویات خود را با لغاتی که برای آن مفهوم خاص وضع شده‌اند بیان کند. زبانی که به تعبیر آذرتاش، از شدت غنا، کمرشکن و آکنده به مترادفات شده است (۱۳۸۰: ۹۰). زمانی که واژه‌های زبانی پرشمار باشد، مفاهیم با انتخاب واژه‌های مناسب راحت‌تر و دقیق‌تر بیان می‌شوند.

از سوی دیگر، سخن گفتن نزد عرب‌ها به «این دلیل که با کمترین کلمات می‌توانند منظور و مقصود خویش را بیان نمایند، بهترین و روشن‌ترین ملکات است. چنان که یک «حرف» می‌تواند بار معنایی یک فعل را نیز دربرداشته باشد و این امتیاز فقط از آن عربی است» (موسی‌باشا، ۱۳۶۹: ۵۵). این خلدون گفته که «اعراب روشن‌ترین استعداد را برای ادای مقصود خود دارند؛ زیرا در این زبان با کلمات اندک معانی زیادی بیان می‌شود» (همان، ۴۳).

یکی از آن لغزشگاه‌های مترجمان آثار ادبی به زبان عربی همین پشتوانه قوی لغوی و اوزان دقیق صرفی است که گاه موجب می‌شود تصویری هنرمندانه و چندبعدی در شعر فارسی به صورت جزئی در عربی نشان داده شود. گزینش برابرنهاد دقیق در این حجم انبوه مترادفات، که هر کدام تفاوت معنایی خاص خود را دارند، گاهی ممکن است متن ادبی فارسی را از ابهام و خیال‌انگیزی آن بیندازد. فی‌المثل، گریه کردن در فارسی معادل‌هایی مانند بکی، نَشَج، نَاح، ذَرْف، نَحَب، نَدَب و... در عربی دارد که هریک کیفیت خاص خود را دارد و گزینش هر کدام در ترجمه گاه چیزی از قدرت خلاقیت مخاطب در عربی می‌کاهد.

افزون‌براین، حافظ با ابزارهایی مانند اشتراک لفظی و ابهام، به لذت ادبی و ابهام سخن خویش می‌افزاید. اساساً «ابهام یکی از شاخصه‌های مهم شعر حافظ است» (حمیدیان، ۱۳۸۹: ۶۷۵).

ابهام و ابهام جای‌به‌جای یک نوع ابهت و عظمتی به اشعار حافظ داده است که خواننده را از جهان ظاهر منسلخ و به عالم درون متوجه می‌کند و در یک حظ روحانی که خاصیت خلسه و تفکر است فرو می‌برد. چه از هرسو که به معانی مختلف یک مضمون و چشم‌اندازهای متنوع عبارتی می‌نگرد، هریک را به‌جای خود زیبا و پذیرفتنی می‌یابد (رجائی بخارائی، بی‌تا: ۱۴). مقصود آنکه، ابهام شعر فارسی و از جمله شعر حافظ باید همواره دغدغه متخصصان و مترجمان باشد و به‌مثابه یک امکان ادبی به آن توجه ویژه شود.

نتیجه‌گیری

این پژوهش ناظر به کیفیتی است که از واژه فارسی و عربی در متون ادبی فهمیده می‌شود. صورت کلمه به‌تنهایی در عربی مبین و توضیح‌دهنده بخشی از معناست. کلمه در چارچوب صرف عربی چاره‌ای از قبول ویژگی‌هایی مانند تذکیر و تأنیث، جامد و مشتق، وزن، تشبیه، انواع جمع، ضمائر دقیق، موصول، اسماء اشاره و... ندارد. این متعلقات صرفی به نحو و سپس بلاغت منتقل می‌شود و ساختار اطلاعاتی واضح‌تر و تعیین مفاهیم در ذهن مخاطب را پدید می‌آورد. این امر در زبان و نثر علمی ممتاز است، اما ممکن است گاه در متن ادبی مانع همراهی مخاطب با متن شود. به‌عبارت دیگر، صرف عربی، در کنار سازوکارهای دیگر زبان عربی، دقت‌هایی را القاء می‌کند که از ابهام ادبی متن کم می‌کند و موجب می‌شود شعر عربی به مخاطب خاص محدود شود. این معانی ضمنی در ترجمه متون فاخر و ادبی البته مهم است و بی‌توجهی مترجم و ادیب در برخورد با آن از خلاقیت متن می‌کاهد.

واژه فارسی در قیاس با عربی از قیدهای کمتری برخوردار است و از ساخت آن کمتر می‌توان به اطلاعاتی مثل عدد، جنس، کیفیت، مبالغه و جز این پی برد. به‌نظر می‌رسد این مسئله به ابهام متن فارسی می‌افزاید و موجب تحریک خیال و پویایی ذهن می‌شود. در نتیجه، مخاطب بیشتری در گفت‌وگو با متن سهیم می‌شود. فی‌الجمله، دقت و وضوح صرف عربی از لغزشگاه‌های درک متن و ترجمه است که لایه‌های پیدای و پنهان متن ادبی فاخر را از بین می‌برد و مخاطب را مجبور می‌کند یک معنا را انتخاب و تکلیف متن را تعیین کند. زبان دقیق آزادی خواننده را در ترسیم فضایی مبهم و چندبعدی سلب می‌کند. در نتیجه، برد ادبی و هنری شعر محدودتر می‌شود و مخاطب نمی‌تواند چنان که خود می‌خواهد به هرسو برود و تداعی کند.

منابع

- آذرنوش، آذرتاش (۱۳۸۰) *تاریخ زبان و فرهنگ عربی*. چاپ دوم. تهران: سمت.
ابن‌الانباری، ابوبکر (۱۴۰۱هـ) *المذکر و المؤنث*. ط ۲. القاهرة: لجنة إحياء التراث.

ابن‌یعیش، موفق‌الدین (بی‌تا) *شرح المفصل*. تهران: ناصر خسرو.
احمدی، بابک (۱۳۸۰) *ساختار تأویل متن*. چاپ هشتم. تهران: مرکز.
افرام البستانی، فؤاد (۱۴۲۱هـ) *المجانی الحدیثه*. جدّدها اختیاراً و درساً و شرحاً و تبویباً: لجنه من الأساتذہ. قم: ذوی القربی.

بابایی، رضا (۱۳۸۷) «فوائد و قواعد ساده‌نویسی». *پژوهش و حوزه*. شماره ۳۳: ۱۸۲-۲۱۱.
بروکلمان، کارل (۱۳۹۶هـ) *المنتقى من دراسات المستشرقین*. ترجمه: صلاح‌الدین المنجد. ط ۲. بیروت: دار الکتب الجدید.

بیکر، مونا (۱۳۹۳) به عبارت دیگر: کتاب درسی رشتۀ ترجمه. ترجمۀ علی بهرامی. تهران: رهنما.
الثمانینی، عمر بن ثابت (۱۴۱۹هـ) *شرح التصریف*. تحقیق: ابراهیم بن سلیمان البیعی. الرياض: مکتبه الرشد.
حافظ، شمس‌الدین محمد (۱۳۷۱) *دیوان حافظ*. به تصحیح علامه قزوینی و قاسم غنی. به کوشش عبدالکریم جریزه‌دار. چاپ چهارم. تهران: اساطیر.

حمیدیان، سعید (۱۳۸۹) *شرح شوق: شرح و تحلیل بر اشعار حافظ*. تهران: قطره.
خرمشاهی، بهاء‌الدین (۱۳۶۱) *ذهن و زبان حافظ*. تهران: نو.
دیویس، دیک (۱۳۹۱) «در ترجمه‌ناپذیری شعر حافظ». ترجمۀ مصطفی حسینی و بهنام میرزا بابازاده فومشی. *ادبیات تطبیقی*. دوره سوم. شماره ۱. پیاپی (۵): ۶۲-۷۵.

رجائی بخارائی، احمدعلی (بی‌تا) *فرهنگ اشعار حافظ*. چاپ پنجم. تهران: محمدعلی علمی.
الزوزنی، ابن‌عبدالله الحسین (۱۴۲۳هـ) *شرح المعلمات السبع*. ط ۲. بیروت: دار الکتب العلمیه.
سعدی، مصلح‌بن‌عبدالله (۱۳۹۵) *گلستان*. با تصحیح و مقدمۀ محمدعلی فروغی. قم: پورصائب.
سودی بسنوی، محمد (۱۳۷۰) *شرح سودی بر حافظ*. ترجمۀ عصمت ستارزاده. چاپ ششم. تهران: زرین‌نگاه.

الشرتونی، رشید (۱۳۸۰) *مبادئ العربیة فی الصرف والنحو*. چاپ پنجم. تهران: اساطیر.
الشعکه، مصطفی (۱۹۸۰م) *الشعر و الشعراء فی العصر العباسی*. ط ۵. بیروت: دار العلم للملایین.
عتیق، عبدالعزیز (۱۴۳۰هـ) *علم المعانی*. بیروت: دارالنهضة العربیه.

فتوحی، محمود (۱۳۸۷) «ارزش ادبی ابهام از دومعنایی تا چندلایگی معنا». *زبان و ادبیات فارسی دانشگاه خوارزمی*. سال شانزدهم. شماره ۶۲: ۱۶-۳۶.
فتوحی، محمود (۱۳۹۰) *سبک‌شناسی نظریه‌ها، رویکردها و روش‌ها*. تهران: سخن.
فرشیدورد، خسرو (۱۳۷۳) *عربی در فارسی*. تهران: دانشگاه تهران.
مطلوب، احمد (۲۰۰۶م) *معجم المصطلحات البلاغیه و تطورها*. بیروت: الدار العربیه للموسوعات.
معین، محمد (۱۳۶۹) *مفرد و جمع*. چاپ پنجم. تهران: امیرکبیر.

موسی‌باشا، عمر (۱۳۶۹) «درنگی بر سیر دگرگونی‌های زبان عربی». *مدرس علوم انسانی*. ترجمه حسن دادخواه. دوره اول. شماره ۲: ۴۰-۶۸.

هروی، حسینعلی (۱۳۶۹) *شرح غزل‌های حافظ*. به کوشش زهرا شادمان. چاپ سوم. تهران: مؤلف (چاپخانه کیهانک).

یعقوب بکر، یعقوب (۱۹۶۶م) *العربیة لغة عالمية*. القاهرة: الأمانة العامة لجامعه الدول العربیة.

Persian References In English

Afram Al-Bustani, Fouad (2000) *Majani Al-Haditha*. Revised Version. Qom: Dhavel Qorba. [In Arabic]

Ahmadi, Babak (2001) *The Structure and Interpretation of Text*. 8th Edition. Tehran: Markaz Publication [In Persian]

Al-Samanini, Omar Ibn-e- Sabet (1998) *Sharh Al-Tasrif*. Researched by Ibrahim Ibn Sulayman Al-Baimiyi. Riyadh: Maktabat Al-Roshd [In Persian]

Al-Shartouni, Rashid (2001) *Mabadi Al-Arabiyya fi al-Sarv wa Al-Nahw*. 5th Edition. Tehran: Asatir [In Persian]

Al-shokah, Mostafa (1980) *Al-She 'r va Al-Shoara fi al-Asr Al-Abbasi*. 5th Edition. Beirut: Dar Al-elm le-Al-Malayin [In Arabic]

Al-Zuzani, Ibn Abdullah Al-Hussein (2002 AH) *Sharh al-Moallaghat al-Sab'*. 2nd Edition. Beirut: Dar Al-Kitab Al-Elmiyah [In Arabic]

Atiq, Abdul Aziz (2009) *The Science of Meanings*. Beirut: Dar Al-Nahda Al-Arabiya [In Arabic]

Azarnush, Azartash (2001) *The History of Arabic Language and Culture*. 2nd Edition. Tehran: SAMT.

Babaei, Reza (2008) "Benefits and rules of simplification". *Pajouhesh and Hozeh Journal*. No. 33: 182-211 [In Persian]

Baker, Mona (1393) *In Other Words*. Trans by Ali Bahrami. Tehran: Rahnama [In Persian]

Brockelman, Carl (2017) *The Handbook of Oriental Studies*. Trans by Salah Addin Monajjad. Beirut: Dar Al-Kitab Al-Jadeed [In Persian]

Davis, Dick (2012) "On the Untranslatability of Hafez's Poetry". Trans by Mostafa Hosseini and Behnam Mirza Babazadeh Fomashi. *Comparative Literature*. Vol. 3. No. 1. (5): 62 -75 [In Persian]

Farshidvard, khosrow (1994) *Arabic in Persian*. Tehran: Tehran University Press [In Persian]

Fotouhi, Mahmoud (2008) "Literary value of Ambiguity: From Ambiguity to Multiplicity of Meaning". *The Persian Language and Literature, Kharazmi University*. 16. No. 62: 16 -36 [In Persian]

Fotouhi, Mahmoud (2011) *Stylistics: Theories, Approaches and Methods*. Tehran: Sokhan [In Persian]

- Hafez (1993) *The Divan of Hafez*. By Allama Qazvini and Qasim Ghani. Prepared by Abdul Karim Jarbzehdar. 4th Edition. Tehran: Asatir [In Persian]
- Hamidian, Saeed (2010) *Sharheh Shogh: The Description and Analysis of Hafez's Poems*. Tehran: Qatre [In Persian]
- Heravi, Hossein Ali (1990) *Commentary on Ghazal's of Hafez*. Edited by Zahra Shadman. 3rd Edition. Tehran: Moallem (Kayhanak Printing House) [In Persian]
- Ibn al-Anbari, Abu Bakr (1981) *Al-Muzakkar wa Al-Muannas*. 2nd Edition. Cairo: Jonnah Ehya Al-Torath [In Arabic]
- Ibn al-Yayish, Mufaqqid al-Din (n/d) *Sharhh Al-Mofassal*. Tehran: Naser Khosrow [In Persian]
- Khorranshahi, Baha'uddin (1982) *The Mind and Language of Hafez*. Tehran: New [In Persian]
- Matloub, Ahmad (2006) *Mo'jam Almostalahat al-Belagiyya wa Tatavvoraha*. Beirut: Al-Dar Al-Arabiya Lelmosuat [In Persian]
- Moin, Mohammad (1990) *Singular and Plural*. 5th Edition. Tehran: Amirkabir [In Persian]
- Musaybasha, Omar (1990) "A Reflection on the Course of Changes in the Arabic Language". *Human Sciences Modarres*. Trans by Hassan Dadkhah. 1st vol. No. 2: 40-68 [In Persian]
- Raja'i Bukhara'i, Ahmad Ali (n/d) *Dictionary of Hafez's Poems*. 5th Edition. Tehran: Mohammad Ali Elmi [In Persian]
- Saadi, Mosleh Ibn Abdullah (2015) *Golestan*. Revised by Mohammad Ali Foroughi. Qom: Poursaeb [In Persian]
- Soodi Basnavi, Mohammad (1991) *Soodi's Commentary on Hafez*. Trans by Esmat Sattarzadeh. 6th Edition. Tehran: Zarrin/Negah [In Persian]
- Yaqub Bakr, Yaqub (1966) *Al-Arabiyya Loqal Alamiyya*. Cairo: Al-Amanat Al-Ammah Le-Jami'a Al-Doval Al-Arabiyya [In Arabic]